

SEVINC AĞAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
k.aqae@mail.ru

DİLLƏRARASI ÜNSİYYƏTDƏ KONSEPT VƏ DİL VAHİDLƏRİNİN MÜVAFIQLIK PROBLEMI

Açar sözlər: dillərarası ünsiyyət, məna, söz, konsept, milli konseptosfer, məktəb.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, смысл, слово, концепт, национальная концептосфера, школа.

Keywords: intercultural communication, meaning, vocabulary, concept, national conceptosphere, school.

Dillərarası ünsiyyət və bu prosesdə qarşılıqlı anlaşma problemi bəşəriyyət yaranandan və milli dillər meydana gələndən mövcuddur. Bu proses son onilliklərdə xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Bunun da əsas səbəbi dünyada gedən qloballaşma prosesləri və ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin son dərəcə intensivləşməsidir. Qarşılıqlı anlaşma prosesində ön plana ən müxtəlif səviyyələrdə yazılı və şifahi materialların tərcüməsi problemi çıxır. Tərcümə məsələlərinə uzun illər ərzində ciddi diqqət yetirilsə də, mütəxəssislər arasında vahid fikir hələ də yoxdur. Dil səpkisindən yanaşan mütəxəssislər sözün, ədəbiyyatçılar məzmunun çatdırılmasını əsas hesab edirlər. Halbuki, hələ də Məhəmməd Füzuli demişdir:

Söz mənadan asılıdır, məna sözdən hər zaman,

Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can. (1, s.12)

Məna və söz vəhdətdə çıxış edirlər və biri olmadan digəri mövcud deyil. Yalnız məna (bunu hazırda «konsept» kimi götürmək olar) formalaşanda onun sözlə çatdırılmasına ehtiyac yaranır, mənası olmayan söz isə sadəcə səslərin məcmusundan başqa bir şey deyil. Konsept isə müəyyən linqvokulturoloji mühitdə mövcud olan insanların şüurunda formalaşır, «ad» alır. O «ad» səsləndirildikdə dil daşıyıcısının şüurunda onun daşdığı konsept canlanır. Hər dilin daşıyıcıları müəyyən spesifik (təbii, ictimai, tarixi və s.) mühitdə formalaşdıqlarından onların şüurundakı konseptlər və bütövlükdə milli konseptosferə spesifik xüsusiyyətlərə malik olur və onların digər dildə mütləq qarışığı olmur. Bu tezisə aydınlıq gətirmək üçün «məktəb» konsepti ilə bağlı İngilis və Azərbaycan dillərində bəzi anlayışları qarşılaşdırmaq:

Məktəb həyatı «daxil olmaq» və ya «qəbul olmaq» prosedurundan başlayır.

«Daxil olmaq» feilinin ekstralingvistik fonu, o cümlədən ingilis və Amerika məktəblərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən semantikasının spesifik-

liyini və valentliyinin (birləşməsinin) xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirəndə, bu sözün çoxsaylı ingilis ekvivalentlərinin çoxlu birləşmə variantları olduğunu qeyd etmək lazımdır: adi dövlət ibtidai məktəbinə - «to start at school»; ödənişli, ibtidai, özəl imtiyazlı məktəbə hazırlaşmağa imkan verən məktəb – «to get into a preparatory school»; imtiyazlı qrammatik məktəbə seçim imtahanı vasitəsilə qəbul olmaq – «to be admitted to grammar (public) school; to enter grammar (public) school».

Qeyd etmək lazımdır ki, «elementary school» termini hazırda İngiltərədə işlədilmir. Bu termin 1870-ci ildə «Elementary Education Act»a əsasən 5 yaşından 13 yaşına qədər uşaqlar üçün təsis olunmuş dövlət məktəblərini bildirir. 1944-cü ildə Təhsil haqqında aktdan sonra bu məktəblər «Secondary modern schools» adlanmağa başladı. Amma Amerika təhsil sisteminə «Secondary modern schools» adı dövlət məktəblərinə tətbiqən indi də işlədilir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Amerikada dövlət məktəblərini «public school» termini ilə bildirirlər, çünki onlar dövlət büdcəsindən dəstəklənir (Public fund). Britaniya variantında onun analoqu «state school» olacaq.

Azərbaycan məktəblərində buraxılış imtahanı mərkəzləşmiş olsa da, hələ qalmaqdadır. İmtahanı verib attestat alan məzun adlandırılır. Buna görə də, Azərbaycan dilində məzun dedikdə müəyyən təhsil müəssisəni bitirib rəsmi sənəd alan adam nəzərdə tutulur.

Britaniya məktəblərində buraxılış imtahanının götürülməsi məktəbin səlahiyyətlərinə daxil olmadığından, ingilislər üçün məktəb müəyyən yaşa qədər gedib, sonra valideynlərin uşağın əmək fəaliyyətinə başlamasını lazım hesab etdikləri vaxt tərk etmək mümkün olan təhsil müəssisəsidir. Və məktəbi dərs ilinin sonunda deyil, əsasən yeni il və ya pasxa ərəfəsində tərk edirlər və «to be term leaver» söz birləşməsi də burdan irəli gəlir.

«School leaver» və «məktəb məzununu» söz birləşmələrinin müqayisəsi maraqlı görünür. Onların hər birinin dərkə «school» və «məktəb» sözlərinin leksik fonları ilə şərtlənir. Onlar keyfiyyət fərqləri olan realiləri bildirirlər, başqa sözlə, onların semantikasındakı mədəni komponent var. Bu sözlərin sintaktik əlaqələrini nəzərdən keçirsək, görərik ki, ingilis söz birləşmələrində feillərin anlayış bazası daha genişdir. Məsələn: məktəb ekskursiyaya gedib - «The school moves about»; məktəb tətildə buraxılıb - The school breaks up; məktəbdə oxumaq – «to go to school (to be at school)»; yaxşı oxumaq – «to do well».

Bunu da qeyd edək ki, söz birləşməsinin mənasında mədəni komponent olan sözlərlə hərfi tərcümə etmək olmaz. Məsələn, bu sinonimləri müqayisə edək: «bir qrup şagird» mənasında «class» və «form»: class - group of persons taught together; form - class in GB school, the youngest boys and girls being in the first class and the oldest in sixth. Tərifindən göründüyü kimi, «class» - şagird qrupu kimi sinif, «form» isə onların yaş dərəcələrinə görə bölgüsüdür.

Müvafiq olaraq onlar fərqlənəcəklər: «Classroom» - room where a class is taught and keep its books (the word is restricted to primary schools); «Form- room» - the meanings as classroom but is mainly restricted to secondary schools, where it usually denotes a room used by a particular form for registration.

«Classroom» tədris prosesi gedən istənilən otağı bildirən ümumi termindir, eyni zamanda həm də ibtidai məktəbdə sinfi bildirmək üçün işlədilir. «Formroom» sözü «classroom» sözü ilə eyni mənalıdır, lakin «secondary schools»-a aid olub, əsasən müəyyən sinfin qeydiyyat və ayrı-ayrı dərslər üçün istifadə etdiyi otağı bildirir. Hərdən hansı otaqdan söhbət getdiyi kontekstdən aydın olanda «room» termini işlədilir.

İndi isə «sinif rəhbəri» və «class teacher» söz birləşmələrini müqayisə edək. Onlar ilk nəzərdə ekvivalent görünsə də, onları ekvivalent kimi işlətmək olmaz, çünki xeyli fərqli realiləri bildirirlər. Azərbaycanda «sinif rəhbəri» sinifdə davamiyyətə və davranışa, dərslərin yetirilməsinə cavabdeh olan, valideyn iclasları, sinif saatları keçirən, gündəliklərdə qiymətləri nəzarətdə saxlayan müəllimdir. «Class teacher» - eyni bir sinifdə dərslərin çoxunu deyən müəllimdir. Sonuncu dilimizdəki «sinif müəllimi» (ibtidai məktəbdə) ifadəsinə daha uyğun gəlir.

Buna görə də «sinif rəhbəri» söz birləşməsi ingilis dilindəki «form master» söz birləşməsinə uyğun gələcək.

Məlum olduğu kimi, ingilis məktəbində siniflərə bölgü şagirdlərin qabiliyyəti və dərstdə yetirmələri əsasında aparılır və buna uyğun olaraq «A, B» hərfləri ən qabiliyyətli şagirdlərin oxuduğu sinifləri bildirmək üçün istifadə edilir, «C, D» siniflərində orta qabiliyyətli şagirdlər oxuyur, çünki nəzərdə tutulur ki, əldə olunmuş nailiyyətlər əsasında il ərzində sinifdən sinfə yerdəyişmə mümkündür; hər sinifdə «class list» adlanan yetirmə siyahısı var. «Class list» deyəndə ingilislər şagirdin fənn üzrə siyahıda nömrəsini nəzərdə tuturlar. «Class list» bu baxımdan bizdəki «sinfin siyahısı» anlayışından ciddi fərqlənir: bizdə sinfin siyahısı əlifba sırası üzrə tutulur və il ərzində dəyişilməz qalır.

Leksik fon sosial gerçəklik haqqında biliklər olub, kommunikativ kompetentliyin mühüm hissəsidir. Bunu bilməmək dil normalarının çoxsaylı pozulmalarına, ya da həmin mədəniyyət üçün mənasız ifadələrin qurulmasına gətirib çıxarır. Məsələn, müəllimin «What did you have to do for homework?» sualı ingilis məktəbliləri üçün qərribə görünə bilər: onlar fikirləşərlər ki, müəllim həqiqətən də evə verdiyi tapşırığı yaddan çıxarıb.

Həmin ifadə Azərbaycan dilində tamamilə təbiidir və tez-tez işlədildiyinə görə şagirdləri ev tapşırığının yoxlanılmasına hazırlayır.

Başqa bir misal: «proqram» - bu sənəddə fənnin məzmunu açılır. Onda mövzular, bölmələr və ayrı-ayrı suallar tədris illəri üzrə bölünür.

«Curriculum - a list of courses, offered at a school, college or University (Ex. general curriculum, National Curriculum)». «Proqram» və «curriculum» sözlərinin tərifləri özlərinin fon biliklərinə görə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda da Təhsil proqramının sinonimi kimi «kurikulum» anlayışı işlədilir. Amma bu anlayış ingilis «təhsil» konseptosferindəki eyniadlı konseptdən məna tutumuna görə əsaslı surətdə fərqlənir. Təhsil qanununun 10-cu maddəsi bütövlükdə tədris proqramı məsələsinə həsr olunmuşdur (3).

İngilislərin «certificate» və Azərbaycan dilində işlədilən «attestat» sözlərini müqayisə edək! Hər iki dil vahidi məktəb həyatına aiddir. Anlayış baxımından onları ekvivalent hesab etmək olar, çünki hər ikisinin məna tutumunda «orta təhsil haqqında sənəd» anlayışı var, amma bunlar fon biliklərinə görə o qədər fərqlənir ki, bir dildən digərinə tərcümə zamanı onların birini digərinin ekvivalenti kimi götürmək olmaz. Azərbaycan dilindəki «attestat» sözü «orta təhsil müəssisəsini bitirmək haqqında sənəd» olub, məzunlara orta məktəbi bitirəndən sonra təntənəli buraxılış gecəsində təqdim olunursa, ingilislərin «certificate» sözü «orta məktəb kursu üzrə bir və ya bir neçə imtahanın verilməsi haqqında sənəddir». «Certificate» sözü 90-cı illərdən Azərbaycan «təhsil» konseptosferasında da özünə yer almışdır və müəyyən hazırlıq kursu (əsasən verildiyi şəxs bu və ya digər dil və ya çox az hallarda ixtisas üzrə hazırlıq) keçməsinə dəlalət edir.

Bundan başqa, neçə və hansı səviyyəli imtahanın verilməsindən asılı olaraq: «Ordinary level Advanced level» şagirdləri «Certificate of Second Education (CSE)» və ya «General Certificate of Education (GCE)» alırlar.

Mənalарının nüvəsini, özəyini milli-mədəni məzmun təşkil edən söz qrupunu fərqləndirmək olar ki, onların bizim gerçəklikdə analoqu yoxdur. Məsələn, «yearbook» (bəzi orta məktəblərin şagirdlərinin mətbəə üsulu ilə çap etdirdikləri illik albom), Albomda hər məktəblinin şəkli (bununla yanaşı adı, soyadı, hətta ləqəbi də verilir), məktəb tədbirlərində şəkilləri, məktəb haqqında məlumat və s. verilir. Albom müəllimlərin və sinif yoldaşlarının avtoqrafları ilə bəzədilir. «Valedictorian» - vida sözünü deyən məzun – orta məktəbin, kollec və ya universitetin məzunudur, təhsildə uğurlarına görə diplomların təqdim edilməsində təntənəli nitqi söyləmək ona tapşırılır.

İngiliscə «scholarship» və azərbaycanca «təqaüd» sözlərinin ekvivalentliyini nəzərdən keçirsək, görərik ki, Azərbaycan dilində anlayışın ekvivalenti qismində ingilislərin «monthly allowance» anlayışı götürülə bilər, çünki müvafiq konseptual əlamətlər (təqaüdü mütəmadi verilməsi və həmçinin pul məbləğindən ibarət olması) məhz bu ifadədə var (İngiltərədə təqaüd, məlum olduğu kimi, təhsil haqqının ödənilməsinə köçürülür); «allowance – periodical payment of money to a person, e. g. monthly allowance».

Məktəblə bağlı ingilis və Azərbaycan leksik vahidlər və onların çatdırdıqları konseptlərin qarşılaşdırılmasını davam etdirsək, görərik ki, onların hamısında fərqli məqamlar var. Bu isə dillərarası ünsiyyətdə bu fərqlərin mütləq nəzərə alınmasını və müvafiq anlayışın işlədilməsini vacib edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri altı cildə. III cild. Bakı: Şərq-qərb, 2005.
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu / <http://edu.gov.az/az/page/72/302>

C.Агаева

Азербайджанский Университет Языков

Проблема соответствия концепта и языковых единиц в межкультурном общении

Резюме

В межкультурном общении возникает проблема сопоставимости концептов и реализующих их языковых единиц. Так как концепты формируются в конкретной природной, общественной, социальной, исторической и др. среде, несут в себе специфические особенности, которые и реализуются языковыми средствами, которые так же несут на себе отпечатки той самой среды. Сравнение автором словосочетаний на разных языках представляется интересным. Познавание каждого из них обусловлено лексическими фонами. Они указывают на реалии с качественными различиями, другими словами, в их семантике есть культурный компонент. У лингвистов нет единого мнения о языковых единицах. Некоторые лингвисты считают, что языковые единицы должны быть двусторонними. Нет сомнений в том, что морфема является лингвистической единицей. Фонема является односторонней и лишена смысла. Поэтому лингвисты не рассматривают её как единицу языка. Однако тот факт, что фонема односторонняя, не мешает ей общаться со смыслом. Также нет единого мнения о слове как языковой единицы. Поэтому абсолютного соответствия между концептами и языковыми средствами в разных языках нет, можно говорить о частичном соответствии. Это показывается и доказывается в статье на примере английских и азербайджанских концептов и языковых единиц, связанных с понятием «школа».

S. Agayeva
Azerbaijan University of Languages

**The problem of conformity of the concept and language units in
interlingual communication**

Summary

In interlingual communication there is a problem of comparability of concepts and language units that implement them. Since concepts are formed in a specific natural, social, social, historical, etc. environment, they carry specific features that are realized by linguistic means that also bear the imprints of that very environment. Comparison by the author of phrases in different languages is interesting. The knowledge of each of them is due to lexical backgrounds. They point to realities with qualitative differences, in other words, there is a cultural component in their semantics. Linguists do not have a single opinion on the language units. Some linguists believe that language units should be bilateral. There is no doubt that the morpheme is a linguistic unit. The phoneme is one-sided and deprived of meaning. Therefore, linguists do not regard it as a unit of language. However, the fact that the phoneme is one-sided does not prevent it from communicating with the meaning. There is also no single opinion about the word as a language unit. Therefore, there is no absolute correspondence between concepts and linguistic means in different languages, we can speak about partial correspondence. This is shown and proved in the article on the example of the English and Azerbaijani concepts and language units associated with the concept of “school”.

Rəyçi: Fikrət Cahangirov
Filologiya elmləri doktoru, professor